

Μοναστικό τοπίο και χρήσεις γης στο Παπίκιον Όρος

Μ. Καμπά και Ι. Ισπικούδης

Εργαστήριο Λιβαδικής Οικολογίας (286), Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη, e-mail: mariakampa97@hotmail.com

Περίληψη

Τα μοναστικά τοπία είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης μοναχού και φύσης. Αποτελούν μέρος της πολιτισμικής, οικολογικής και οικονομικής κληρονομιάς κάθε χριστιανικού λαού. Οι εξελίξεις στα τοπία αυτά, εξαιτίας δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, είναι ραγδαίες και πολλές φορές μη αναστρέψιμες. Επειδή είναι δύσκολο να αναπληρωθεί η απώλειά τους, δεν πρέπει να εξαφανιστούν πριν τουλάχιστον γίνει η απογραφή, η χαρτογράφηση και η αξιολόγησή τους. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναγνωριστεί, να ερευνηθεί και να αξιολογηθεί το μοναστικό τοπίο του Παπίκιου όρους, τμήμα της Ανατολικής Ροδόπης, τόσο κατά την ερημική όσο και κατά την κοινοβιακή φάση του. Συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν πληροφορίες και στατιστικά δεδομένα για την περιοχή, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό παλίμψηστο τοπίο που χαρακτηρίζεται από ποικιλότητα, πολυπλοκότητα και πυκνότητα φυσικών και πολιτισμικών στοιχείων σε σχετικά μικρή έκταση. Οι ιστορικές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν ένα βυζαντινό μοναστικό κέντρο του 11^{ου} αιώνα. Το μοναστικό τοπίο είναι μια σημαντική πηγή γνώσης της παραδοσιακής περιβαλλοντικής τεχνογνωσίας και πρέπει να μελετηθεί και να αξιολογηθεί προκειμένου να αξιοποιηθούν οι φυσικοί πόροι και το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής.

Λέξεις κλειδιά: Βυζαντινός μοναχισμός, αναχωρητές, μοναστικά μνημεία.

Εισαγωγή

Είναι γενικά αποδεκτό ότι το τοπίο είναι το αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης κοινωνίας και περιβάλλοντος (Plachter and Rossler 1995, Farina 1998). Το φυσικό περιβάλλον παρομοιάζεται με επιφάνεια πάνω στην οποία οι άνθρωποι χάραξαν και χαράζουν το πέρασμά τους, την ανάπτυξή τους, την ιστορία τους και ολόκληρο τον πολιτισμό τους δημιουργώντας παλίμψηστα (Aston and Rowley 1974, Ισπικούδης και Σιόλιου 2004) και *manufactus* (Scazzosi 2003) ή αλλιώς πολιτισμικά τοπία.

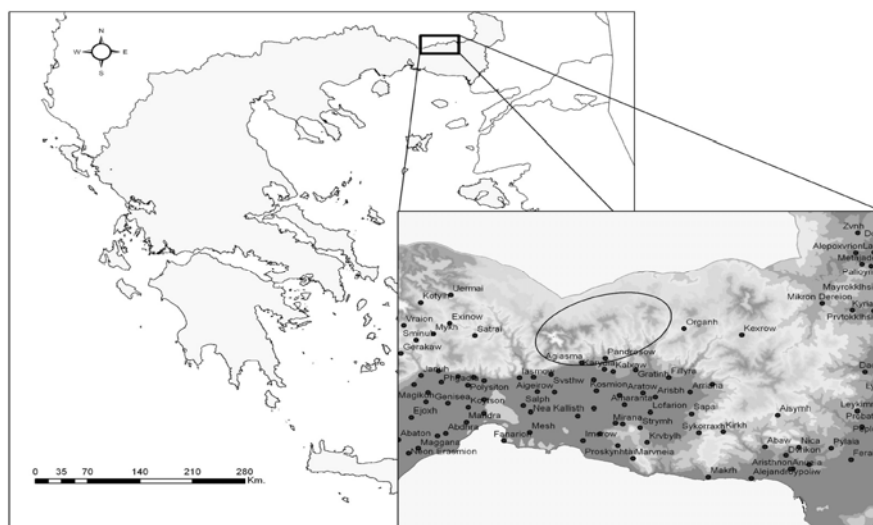
Στην έννοια του πολιτισμού και γενικότερα της κουλτούρας, αναμφισβήτητα, εμπεριέχεται και η θρησκεία σαν βασικός θεσμός της κοινωνίας (Ντόκας 1987) που υπαγορεύει, πέρα από κοσμοθεωρία - φιλοσοφία ζωής και πρακτικούς τρόπους ζωής και ειδικότερα σε θρησκευτικά οργανωμένες κοινωνίες, όπως μοναστηριακά συγκροτήματα. Τα πολιτισμικά τοπία που δημιουργήθηκαν από την επίδραση θρησκευτικών οργανωμένων κοινωνιών, αφενός φέρουν τα θρησκευτικά τεχνουργήματα, αφετέρου το φυσικό περιβάλλον είναι διαμορφωμένο από τις ανάγκες που υπαγορεύονται από την καθημερινή ζωή.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναγνωριστεί, να ερευνηθεί και να αξιολογηθεί το μοναστικό τοπίο του Παπίκιου Όρους, τόσο κατά την μοναστική φάση του, όσο και μετέπειτα.

Περιοχή μελέτης

Τα ανασκαμμένα αλλά και εντοπισμένα μοναστήρια μας βοηθούν να προσδιορίσουμε το βυζαντινό Παπίκιον ανατολικά από τον ποταμό Κομπάτο και δυτικά από την Κομοτηνή προς την Καρυδιά (Ζήκος 2001). Το Παπίκιον Όρος βρίσκεται σε γεωγραφικό πλάτος 41° 12' και μήκος 25° 17'. Πρόκειται για ένα βουνό μετρίου ύψους, πάνω στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα

που είναι τμήμα της Ανατολικής Ροδόπης. Οι δύο ψηλότερες κορυφές του, επί του ελληνικού εδάφους, έχουν υψόμετρο αντίστοιχα 1483 m. και 1460 m. Το σχήμα του είναι κωνικό και οι δυτικές πλαγιές του πέφτουν προς την κοιλάδα του ποταμού Κομψάτου, ενώ οι ανατολικές προς την κοιλάδα του ποταμού Μπόσπου ή Βοσβόζη (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Χάρτης της περιοχής μελέτης.

Το μέγιστο τμήμα της περιοχής δομείται από μεταμορφωμένα πετρώματα (γνεύσιοι, σχιστόλιθοι, χαλαζίτες, αμφιβολίτες). Στη βραχομάζα των πετρωμάτων αυτών εντοπίζονται ενστροφές μαρμάρων και σιπολινών κυρίως στη νότια - νοτιοδυτική περιοχή. Το κλίμα είναι ύφυγρο με χειμώνα δριμύ. Η βλάστηση ανήκει στις υποζώνες *Quercion confertae*, κάτω από 1000 m., με χαρακτηριστικά και κυρίαρχα διάφορα είδη φυλλοβόλων δρυών, όπως η *Quercus pubescens* και η *Quercus cerris* και στην υποζώνη *Fagion moesiaca*, η οποία εξαπλώνεται στην ανώτερη περιοχή του βουνού, πάνω από τα 1000 m., με χαρακτηριστικό και κυρίαρχο δένδρο την Ανατολική οξιά (*Fagus moesiaca*).

Μέθοδοι και υλικά

Για την αναγνώριση, ανάλυση και αξιολόγηση του τοπίου της περιοχής έρευνας και για την ερμηνεία συμβάντων και διεργασιών του παρελθόντος, ερευνήθηκαν πληροφορίες και δεδομένα (Rackham 1986), όπως: Αρχαιολογία του τοπίου, δηλαδή μελέτη στοιχείων ορατών στην επιφάνεια της γης (ίχνη καλλιιεργειών ή άλλων δραστηριοτήτων, πεζούλες, υδραγωγεία, μύλοι, δριστέλες – νεροτριβές κλπ). Βλάστηση, είδη φυτών και εμφάνιση δέντρων: σύνθεση, ετήσιοι δακτύλιοι, τρόπος ανάπτυξης, τρόπος χειρισμού τους. Ετυμολογία τοπωνυμίων, ονομάτων χωριών, κοιλάδων κλπ. Γραπτά αρχεία, χάρτες, κτηματολόγια κλπ. Συνεντεύξεις και προφορικές μαρτυρίες γεροντότερων που έδωσαν πολύ χρήσιμες ενδείξεις και πληροφορίες για την εμπειρική διαχείριση του περιβάλλοντος που άλλωστε σπάνια καταγράφεται.

Αποτελέσματα

Φαίνεται ότι το Παπίκιον Όρος κατοικήθηκε αρχικά από ερημίτες και αργότερα παρατηρείται η κοινοβιακή φάση, όπως συνέβη και στο Άγιο Όρος και στο Όρος Κελλίων (Πήλιο). Το Παπίκιον Όρος με τις δύσβατες κορυφές του, την πυκνή βλάστηση και τα πολλά νερά ήταν φυσικό να προσελκύσει ασκητές και ερημίτες που επιζητούσαν την απομόνωση, ενώ δεν απέτρεπε και την επικοινωνία με τον «έξω κόσμο», αφού παράλληλα με τους πρόποδες του έβαινε η Εγνατία οδός που δεν έπαυσε να χρησιμοποιείται στα βυζαντινά και

μεταβυζαντινά χρόνια. Σημαντικός λόγος για την προσέλκυση των ασκητών θα πρέπει να υπήρξε η εξαιρετική θέα από το Παπίκιον προς τον κάμπο του Ν. Ροδόπης και της Ξάνθης.

Αν και η πρώτη αναφορά του Παπίκιου γίνεται το 1083 στο Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού για τη Μονή της Θεοτόκου Πετριτζονίτισσας (Μπατσκόβου), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Παπίκιον κατοικήθηκε από ασκητές και ερημίτες κατά την περίοδο της Εικονομαχίας, σε μια εποχή δηλαδή κατά την οποία η λατρεία των εικόνων στα αστικά κέντρα και τα μοναστήρια των πόλεων απαγορευόταν και μπορούσε εύκολα να ελεγχθεί (Asdracha 1976, Παπαζώτος 1980). Ήταν φυσικό για τους εικονολάτρες μοναχούς των αστικών κέντρων να αναζητήσουν καινούργιους τόπους λατρείας και άσκησης σε ορεινές και δύσβατες περιοχές. Ο κοινοβιακός τρόπος μοναχισμού που εφαρμόστηκε στο Παπίκιον, αποδεικνύεται σήμερα με ανασκαφικά δεδομένα, μετά την αποκάλυψη οργανωμένων μοναστηριακών συγκροτημάτων κατά το κοινόβιο σύστημα. Η ανάπτυξη του κοινοβιακού συστήματος στο Παπίκιον δεν κατήργησε τον ερημικό μοναχικό βίο. Η συνύπαρξη των δύο μοναστικών τύπων συμπεραίνεται και από το κείμενο του Ακακίου Σαββαίτη, ο οποίος αναφέρει ότι στο μοναστήρι της Παναγίας Ελεούσας στο Παπίκιον υπήρχαν μοναχοί που διέμεναν άλλοι στο κοινόβιο και άλλοι σε ησυχαστήρια.

Οι βαθιές ρεματιές και χαράδρες, αν και καθιστούν δύσβατη την περιοχή ευνοούν την ύπαρξη άφθονων τρεχούμενων νερών που εκμεταλλεύτηκαν οι ερημίτες. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι μοναχοί χρησιμοποίησαν την κινητήρια δύναμη των νερών για τη λειτουργία υδρόμυλων και άλλων κτηριακών εγκαταστάσεων (λουτρά, υδραγωγεία, κινστέρνες). Ως οικοδομικό υλικό για τα βυζαντινά κτίσματα χρησιμοποιήθηκε υλικό από τις ρεματιές και τις χαράδρες (κροκάλες, χαλίκια και άμμος).

Ένα στοιχείο σε σχέση με τη χωροταξία των μοναστηριών είναι η εγγύτητά τους σε χωριά ή οικισμούς. Πιο συγκεκριμένα, σε απόσταση 6 km από το σημερινό χωριό Ληνός οι ανασκαφές έφεραν στο φως μοναστηριακό συγκρότημα και λίγο παραπάνω στη θέση Κιλισέ ντερέ μια κινστέρνα και ένα υδρόμυλο. Στα 3 km βόρεια του Σώστη βρέθηκε ένα δεύτερο μοναστηριακό συγκρότημα και λίγο πιο βόρεια μεταξύ του οικισμού της Κερασιάς και του Σώστη το καθολικό ενός τρίτου μοναστηριού. Άλλα δύο καθολικά ανασκάφηκαν νοτιοδυτικά του οικισμού της Κερασιάς Β' ή αλλιώς Βροντή, ενώ νοτιοανατολικά βρέθηκε ένας βυζαντινός λουτρώνας (Ζήκος 2001). Η κοντινή απόσταση των βυζαντινών μνημείων και των χωριών του Σώστη και του Ληνού, όσο και των οικισμών Βροντής, Κερασιάς, Πόας και Κρυστάλλης (όπου επίσης έχουν εντοπιστεί βυζαντινά μνημεία) αποτελούν παραδείγματα ίδρυσης οικισμών κοντά ή πάνω σε μοναστηριακά συγκροτήματα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σημερινή τοποθεσία του Ληνού είναι πρόσφατη: ο παλιός Ληνός, γνωστός σαν Κιουπλού ή σαν Εσκή Κιουπλού βρίσκεται σε μεγαλύτερο υψόμετρο, ακριβώς δίπλα από το βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα του Ληνού. Αμφότερες οι ονομασίες των τοποθεσιών παραπέμπουν σε αμπελοκαλλιέργεια: ο Ληνός είναι το πατητήρι (Δορμπαράκης, 1989), ενώ το Κιουπλού μπορεί να αποδοθεί σαν ο πατέρας του κρασιού και το Εσκή Κιουπλού σαν ο παλιός/αρχαίος πατέρας του κρασιού (Εσκή = παλιός, αρχαίος). Η ονομασία του Εσκή Κιουπλίου άλλαξε το 1967 σε Παλαιοχώρι. Άλλοι οικισμοί στην περιοχή, όπως πχ Μελίτενα – Μπαγλίτσα (Αμπέλι) και η Πετμεζά, παραπέμπουν και αυτοί σε αμπελοκαλλιέργεια, καθώς η Πετμεζά προέρχεται από το petmez = πετιμέζι., ενώ άλλοι παραπέμπουν σε άλλες χρήσεις ή στο μοναστικό βίο, όπως πχ Κερασιά – Κερασλί (Κεράσι), Πόα - Κουγιού Ντερέ (Ρέμα των προβάτων), Μέγα Πιστό – Μουσελήμ (Πιστός), Μοναχοί – Χοτζαλάρ (Κληρικοί, Ιερείς).

Οι μοναχοί, σε πολλά σημεία και πάντα ανάμεσα στις ρεματιές δημιούργησαν επίπεδα πλατώματα κατάλληλα για καλλιέργειες αμπελιών και σιτηρών και κυρίως πολυκαλλιέργειες σε οργανωμένα αγροδοσικά συστήματα, ενώ οι πλαγιές μεταξύ των ρεμάτων χρησιμοποιήθηκαν ως βοσκότοποι. Τα περισσότερα μνημεία που έχουν εντοπιστεί ή

(continued)

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παρουσία υπεραιωνόβιων

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο βυζαντινός λουτρόνας, ο οποίος περιτριγυρίζονταν από

καυσοξύλευση για τη λειτουργία του λουτρού, αλλά και τη μεταγενέστερη καυσοξύλευση και τη συλλογή φυλλοσανού από τους Πομάκους.

Η εκτροφή ζώων ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη, πράγμα που διατηρήθηκε και μετέπειτα από τους κατοίκους των οικισμών που αναπτύχθηκαν πάνω ή κοντά στις θέσεις των μοναστηριών. Στις αρχές άλλωστε του 20ου αιώνα η παράδοση έχει στερεότυπα δικαιολογημένα από τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των διαφόρων πολιτισμικών ομάδων της Ροδόπης: π.χ. οι Πομάκοι καταγράφονται σαν κτηνοτρόφοι (Dalègre, 1997). Η τουρκική ονομασία του όρους Καρτάλ Νταγ που σημαίνει το όρος των αετών δείχνει το μέγεθος της κτηνοτροφίας και ως εκ τούτου της παρουσίας πολλών αρπακτικών. Η οικολογία των αρπακτικών απαιτεί αναπτυγμένη κτηνοτροφία και διάκενα, τα οποία ως επί το πλείστον δημιουργούνται από την πίεση της βόσκησης. Η βόσκηση των αιγοπροβάτων, ίππων και ημιόνων δημιούργησε ανοίγματα και διαδρόμους, συντελώντας στη διαμόρφωση του μωσαϊκού του τοπίου. Οι μερικώς δασοσκεπείς εκτάσεις ήταν αποτέλεσμα επίσης της παραδοσιακής τεχνικής της κλαδονομής, η οποία σύμφωνα με μαρτυρίες γεροντότερων κατοίκων εξασκούσαν ευρύτατα.

Συμπεράσματα

- Η μοναστηριακή κοινότητα διαμόρφωσε το τοπίο, καλλιεργώντας το, δημιουργώντας βαθμίδες για αμπελώνες και άλλες πολυκαλλιέργειες, αγροδασολιβαδικά συστήματα για την κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών και με την καυσοξύλευση.
- Σήμερα απομένουν ελάχιστα φυτικά απομεινάρια, ενώ τα αρχαιολογικά κινδυνεύουν να καλυφθούν λόγω της εξέλιξης της βλάστησης.
- Είναι αναγκαία η συνεργασία των υπηρεσιών, καθώς και η διεπιστημονική μελέτη του Παπίκιου Όρους, για την καλύτερη διαχείριση και ανάδειξη πολύτιμων πολιτισμικών τοπίων που αποτελούν σημαντικό κομμάτι της εθνικής μας ταυτότητας και ιστορίας.

Ευχαριστίες-Αναγνώριση βοήθειας

Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον κ. Ζήκο για τη βοήθειά του, στο φύλακα του αρχαιολογικού μουσείου της Κομοτηνής και στη Διεύθυνση Δασών Κομοτηνής για τα αρχεία και τους χάρτες που μας παραχώρησε, καθώς και για τις πληροφορίες. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος Πυθαγόρας II-Περιβάλλον, συγχρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Βιβλιογραφία

- Asdracha, C. 1976. Les Rhodopes au XIVe siècle: Histoire administrative et prosopographie. *Revue des études Sud- Est Européennes*, 34: 175-209.
- Aston, M. and T. Rowley 1974. *Landscape Archaeology. An Introduction to Fieldwork Techniques on Post- Roman Landscapes*, Newton Abbot Devon.
- Dalègre, J. 1997. *La Thrace grecque: populations et territoire*. Paris: Ed. l'Harmattan.
- Farina, A. 1998. *Principles and Methods in Landscape Ecology*. London, Chapman & Hall.
- Plachter, H. and M. Rossler 1995. *Cultural Landscapes: reconnecting culture and nature. Cultural Landscapes of universal value*. B. Droste, H. Plachter and M. Rossler. Jena, Gustav Fischer.
- Rackham, O. 1986. *The History of the Countryside The full fascinating story of Britain's Landscape*. London, J. M. Dent & Sons Ltd.
- Scazzosi, L. 2003. *Landscape and Cultural Landscape: European Landscape Convention and UNESCO Policy. Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, Ferrara-Italy, UNESCO World Heritage Centre.
- Δορμπαράκης, Χ. Π. 1989. *Επίτομον Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας. Ετυμολογικόν - Ερμηνευτικόν*. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος & Σια Α. Ε.

- Ζήκος, Ν. 2001. Παπίκιον Όρος. Περιφέρεια Αν. Μακεδονίας - Θράκης, Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Αν. Μακεδονίας- Θράκης, 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας.
- Ισπικούδης, Ι. και Μ. Σιόλιου 2004. Το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής Πορταϊκού - Πετρουλίου της Νότιας Πίνδου. Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα II 15(1): 37-45.
- Ντόκας, Α. Σ. 1987. Λεξικό Φιλοσοφικών Όρων. Αθήνα, Αστήρ
- Παπαζώτος, Θ. 1980. Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιον όρος. Θρακική Επετηρίδα σελ.113-152.

Monastic Landscape and land uses in Papikion Mountain

M. Kampa and I. Ispikoudis

Laboratory of Rangeland Ecology (286), School of Forestry and Natural Environment,
Aristotle University of Thessaloniki, 54124 Thessaloniki, Greece,
e-mail: mariakampa97@hotmail.com

Summary

The monastic landscapes are result of interaction between monk and nature. They constitute part of the cultural ecological and economic heritage of each christian population. The development in these landscapes, due to demographic, social and economic changes, is rapid and many times irreversible. Because it is difficult to replace their loss, they should not disappear before their census, their mapping and their evaluation. Aim of present work is to recognize, to search and evaluate the passage from the deserted in the monastic landscape of Papikio Mountain, part of South-eastern Rhodope. Information and statistical data of the region were collected and analyzed. The region constitutes an important palimpsest landscape, which is characterized by diversity, complexity and density natural and cultural elements in relatively small extent. The historical sources and the archaeological excavation's data testify a Byzantine monastic center of 11th century. The monastic landscape is an important source of knowledge of traditional environmental know-how and it should be studied and evaluated so that the natural resources and the cultural landscape of region are developed.

Key words: Byzantine monasticism, anchorites, monastic monuments